

РОЗВИТОК ПЕНСІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

DEVELOPMENT OF PENSION LEGISLATION IN THE YEARS OF INDEPENDENCE OF UKRAINE

Михайлова І.Ю.,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

У статті досліджено особливості розвитку пенсійного законодавства в період незалежності України. Виявлено основні причини дезинтеграції Союзу Радянських Соціалістичних Республік та підстави проголошення незалежності України, що стало передумовою розробки власне українського законодавства, зокрема і у сфері пенсійного забезпечення. Встановлено, що певний період часу, з моменту здобуття Україною незалежності, діяли радянські норми про пенсійне забезпечення, тому постала нагальна потреба розроблення національного законодавства. Охарактеризовано основні концептуальні реформи у сфері пенсійного забезпечення, виділено п'ять етапів розвитку та реформування пенсійного законодавства в незалежній Україні. Здійснено аналіз відмінностей норм Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 року від норм Закону «Про пенсійне забезпечення громадян у СРСР» від 15 травня 1990 року. Також здійснено детальний аналіз змісту нормативно-правових актів, ухвалення яких сприяло запровадженню нової трірівневої системи пенсійного страхування. Проаналізовано зміни до чинного законодавства, які повинні були б сприяти оптимальному співвідношенню розмірів пенсій різних категорій пенсіонерів та забезпеченню соціальної справедливості, адже соціальна справедливість спрямована на надійне матеріальне забезпечення непрацездатних громадян, які досягли пенсійного віку та мають необхідний стаж, на максимально рівних умовах для встановлення рівності й усунення відмінностей у рівні життя різних категорій пенсіонерів. Виявлено низку проблем, що заважають досягненню належного рівня матеріального забезпечення пенсіонерів, незважаючи на постійні зміни в пенсійному законодавстві, оскільки всі ці реформи відбувались в умовах економічної кризи за обмежених фінансових ресурсів. Доведено, що величезним недоліком сучасного пенсійного законодавства є те, що досі не функціонує накопичувальна пенсійна система, головна мета якої полягає у фінансовому розвантаженні солідарної пенсійної системи. Критично висвітлені проблеми, з якими стикаються особи пенсійного віку, коли бажать реалізувати своє право на пенсійне забезпечення.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, пенсійне законодавство, пенсія, страховий стаж, пенсійна система.

The article examines the peculiarities of the development of pension legislation during the period of independence of Ukraine. The main reasons for the disintegration of the USSR and the grounds for the proclamation of Ukraine's independence were identified, which became a prerequisite for the development of Ukrainian legislation itself, including in the field of pensions. It has been established that for a certain period of time, since Ukraine's independence, Soviet norms on pensions have been in force, so there is an urgent need to develop national legislation. The main conceptual reforms in the field of pension provision are described and five stages of development and reform of pension legislation in independent Ukraine are identified. An analysis of the differences between the provisions of the Law of Ukraine "On Pensions" of November 5, 1991 from the provisions of the Law "On Pensions of Citizens in the USSR" of May 15, 1990. A detailed analysis of the content of regulations was also carried out, the adoption of which contributed to the introduction of a new three-tier pension insurance system. The changes to the current legislation are analyzed, which should promote the optimal ratio of pensions of different categories of pensioners and ensure social justice, because social justice is aimed at providing reliable material support for disabled citizens who have reached retirement age and have the necessary experience, on equal terms to establish equality, and eliminating differences in the living standards of different categories of retirees. A number of problems have been identified that prevent the provision of an adequate level of material security for pensioners, despite constant changes in pension legislation, as all these reforms took place during the economic crisis with limited financial resources. It is proved that a huge shortcoming of the modern pension legislation is that the accumulative pension system, the main purpose of which is to financially relieve the joint pension system, is still not functioning. The problems faced by people of retirement age when they want to exercise their right to a pension are critically highlighted.

Key words: pension provision, pension legislation, pension, insurance experience, pension system.

Постановка проблеми. У грудні 1991 р. радянська держава розпалась. Причини такого явища були очевидними, адже союз п'ятнадцяти республік міг залишатися міцним та непохитним лише в разі розвитку високоефективної економіки. Модель радянської економіки радше за все можна визначити як командно-адміністративну, а централізована та планова система її управління, яка не мала нічого спільного з вільною конкуренцією та приватною власністю, гальмували економічні процеси в Союзі Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР), тому в умовах глибокої фінансової кризи етап дезинтеграції був неминучим.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила документ, який, на наш погляд, став новою відправною точкою в історії України, адже, беззаперечно, мав доленосе значення для всіх українців, – Акт проголошення незалежності України [12], уже 1 грудня 1991 р. під час Всеукраїнського референдуму 90,32% українців проголосували «За», чим підтвердили своє бажання вийти зі складу Радянського Союзу.

У змісті Акта зазначалось: «Віднині на території України мають чинність винятково Конституція і закони України», однак Україна, яка впродовж тривалого часу входила до складу СРСР та під час вирішення політичних, еконо-

мічних, соціальних та інших особливо значущих для українського народу питань керувалась нормами радянського законодавства, не могла так швидко налагодити свою систему законодавства, тому 12 вересня 1991 р. ухвалений Закон України «Про правонаступництво» [11]. Саме в цьому нормативно-правовому акті передбачалась можливість дії на території незалежної України радянських законів та інших актів за умови, якщо вони не будуть суперечити законам України, ухваленим після проголошення незалежності України.

Отже, на підставі вищезазначеного Закону на всіх українських громадян і надалі поширювались норми радянського законодавства стосовно пенсійного забезпечення. Це тривало недовго, оскільки восени 1991 р. розпочалась побудова сучасної пенсійної системи України.

Аналіз наукових досліджень. Окремі аспекти розвитку пенсійного законодавства в роки незалежності України висвітлювалися у працях таких учених, як: Т.В. Кравчук, І.В. Оклей, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипка, С.М. Синчук, Б.І. Сташків, М.М. Шумило, О.М. Ярошенко та ін.

Метою статті є дослідження особливостей та визначення основних етапів розвитку пенсійного законодавства в роки незалежності України.

Виклад основного матеріалу. 5 листопада 1991 р. Верховною Радою ухвалений Закон України «Про пенсійне забезпечення» [10]. Варто зауважити, що в новому нормативно-правовому акті суттєвих відмінностей від Закону «Про пенсійне забезпечення громадян УРСР» від 15 травня 1990 р. [9] не було, хоча окремі положення в Законі України «Про пенсійне забезпечення» усе ж таки відрізнялись.

Зупинимось на деяких із них. З моменту ухвалення Закону основним органом у сфері пенсійного забезпечення визначався Пенсійний фонд України, хоча на практиці Українське республіканське відділення Пенсійного фонду СРСР було перетворено на Пенсійний фонд України лише в січні 1992 р.

Також передбачалось, що пенсійне забезпечення громадян України, які проживають не на її території, здійснюється на основі норм міждержавних договорів (угод), визначалась пріоритетність норм цих договорів (угод) над нормами вищезгаданого Закону.

Нововведенням було й те, що на законодавчому рівні закріплено максимальний розмір пенсії за віком у розмірі, який не міг перевищувати трьох мінімальних пенсій за віком, виняток становила лише пенсія для працівників, що працювали за Списком № 1, на підземних і відкритих гірничих роботах та в металургії, оскільки її розмір не міг перевищувати чотирьох мінімальних пенсій за віком.

Щодо окремих видів пенсій, то зміни в їхньому розмірі стосувались лише пенсій по інвалідності. Пенсійне забезпечення осіб з інвалідністю стало більш диференційованим залежно від ступеня втрати працездатності та групи інвалідності. Так, якщо Законом «Про пенсійне забезпечення громадян УРСР» пенсії по інвалідності призначались у розмірі 55% заробітку для осіб з інвалідністю I і II груп та 30% для осіб з інвалідністю III групи, то в новому Законі особам з інвалідністю I групи пенсія передбачалась в розмірі 70% заробітку; II групи – 60%; III групи – 40%.

Відмінність Закону України «Про пенсійне забезпечення» також полягала в розширенні списку категорій осіб, які мали право на пільгову пенсію за соціальною та професійною ознаками. Результатом таких змін стало значне фінансове перевантаження бюджету Пенсійного фонду України саме видатками, які призначались для виплати пільгових пенсій.

Наприклад, за соціальною ознакою право на більш ранній вихід на пенсію отримали такі незахищені верстви населення, як: особи з інвалідністю по зору I групи – сліпі й особи з інвалідністю з дитинства I групи; чоловіки, які в разі відсутності дружини, самостійно виховували дитину з інвалідністю, та інші. За професійною ознакою таке право виникло у водіїв міського пасажирського транспорту (автобуси, тролейбуси, трамваї) і великовагових автомобілів, які працювали на важких та шкідливих виробництвах і їхня діяльність безпосередньо була пов'язана з технологічним процесом; багатодітних жінок, які виховали 5 і більше дітей та працювали в сільському господарстві, та інших.

Фінансування пільгових пенсій за професійною ознакою повинно було, як і в Законі «Про пенсійне забезпечення громадян УРСР», здійснюватись коштом підприємств і організацій, де працювали останні до моменту досягнення ними загальноустановленого пенсійного віку. Вищезазначене положення чинне й дотепер і досить часто особи, які за Законом України «Про пенсійне забезпечення» досягли необхідного віку та набули спеціального стажу, не можуть здійснити своє право на більш ранній вихід на пенсію. Адже за роки незалежності більшість державних підприємств були приватизовані та репродуковані, у них з'явилися власники, які не мають бажання виплачувати пенсії особам, які колись там працювали. Тому для економії своїх коштів роботодавці навмисно приховують первинні документи, на підставі яких вони зобов'язані видавати уточнюючі довідки; або ж зовсім їх не видають із

невідомих причин, оскільки, зрештою, їм доведеться відшкодувати органам Пенсійного фонду кошти на виплату і доставку пільгових пенсій. Це призводить до того, що багато осіб позбавляються свого законного права на більш ранній вихід на пенсію за віком на пільгових умовах.

Окрім Закону України «Про пенсійне забезпечення», було ухвалено ще низку нормативно-правових актів, які регулювали, а деякі з них і продовжують регулювати, спеціальні умови виходу на пенсію окремих категорій осіб, зокрема прокурорів, військовослужбовців, народних депутатів, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, журналістів, дипломатичних працівників та інших. Отже, з перших років незалежності в Україні створюється спеціальне законодавство у сфері пенсійного забезпечення. Беззаперечно, спочатку такий процес мав благородну мету – покращити пенсійне забезпечення окремих категорій громадян, але зрештою він призвів до дискримінації, оскільки умови призначення спецпенсій були більш вигідними, а розміри значно вищими порівняно з пенсіями осіб, що отримували їх за загальним Законом.

Кінець 90-х – початок 2000-х рр. можна назвати періодом пошуку нових можливостей для побудови кардинально нової моделі пенсійної системи в Україні, оскільки ні економічна, ні демографічна ситуація у країні не сприяли тому, щоб залишати все без змін. Солідарна система вже тоді працювала неефективно.

І вже у 2003 р. розпочалась чергова хвиля реформування пенсійного законодавства. Це зумовило ухвалення нових законів, зокрема Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [4], Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» [8], які набрали чинності 1 січня 2004 р. Положення Закону України «Про пенсійне забезпечення» також продовжували застосовуватися, але суто в частині визначення права на пенсію за віком на пільгових умовах та за заслуги років.

Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» окреслив основні положення формування та функціонування трирівневої пенсійної системи. Така модернізація була спрямована на стабілізацію й оздоровлення фінансового стану Пенсійного фонду України для підвищення матеріального забезпечення пенсіонерів. Цей нормативно-правовий акт суттєво відрізнявся від Закону України «Про пенсійне забезпечення». Звернемо більш детальну увагу на деякі з таких змін.

Так, перший рівень – солідарний, будучи загальнообов'язковим для всіх, хто працює, визначив умови виходу на пенсію за віком, по інвалідності та у зв'язку із втратою годувальника. Важливою умовою призначення вищеперелічених видів пенсії став і дотепер залишається страховий стаж, для набуття якого необхідно сплачувати страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування за кожного працівника. Інакше кажучи, для того, щоб періоди трудової діяльності особи могли в подальшому вплинути на виникнення її права на пенсію або ж близьких їй людей (у разі смерті працівника, визнання його безвісно відсутнім чи оголошення померлим) та на розмір пенсії, потрібно сплачувати частину загальної суми заробітної плати. У протилежному разі стаж не зараховується. Отже, за період після 1 січня 2004 р. до страхового стажу почали зачислятись періоди діяльності залежно від факту та суми сплачених внесків. Значно скоротився перелік випадків, які раніше включалися до трудового стажу, у період яких особа не працювала.

Також Закон дозволив добровільно брати участь особам, які досягли 16-річного віку, у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. На наш погляд, запровадження такого положення є цілком правильним і обґрунтованим, з огляду на споконвічну проблему безробіття, яка особливо гостро постала в перші роки незалежності України. Багато українців виїжджали за кордон, де часто працювали нелегально, інші ж, пра-

цюючи на теренах своєї батьківщини неофіційно, отримували заробітну плату «у конвертах», оскільки роботодавець відмовлявся сплачувати всі необхідні відрахування. Ці та багато інших підстав стали причиною того, що особам пенсійного віку, які бажають реалізувати своє право на пенсію, не вистачає страхового стажу. Тому єдиним виходом із ситуації є укладення договору про добровільну участь із податковим органом та сплата необхідних страхових внесків за відповідний період.

Законом уперше виокремлювались мінімальний страховий стаж – не менше 5 років та загальний – 20 років для жінок та 25 років для чоловіків. Так, за наявності стажу не менше 5 років в особи за досягнення віку 60 років (для чоловіків) та 55 років (для жінок) виникало право на пенсію. Розмір такої пенсії обраховувався пропорційно до наявного стажу і зазвичай був меншим, ніж мінімальна пенсія за віком, адже для того, щоб отримувати останню, потрібно було мати загальний страховий стаж.

Досить прогресивним кроком уперед було визначення в Законі умов функціонування другого рівня пенсійної системи – накопичувального, головна мета якого полягала у фінансовому розвантаженні першого рівня. Однак величезним недоопрацюванням було те, що цей Закон не встановлював строки його введення, а лише передбачав сам механізм накопичення й отримання пенсійних заощаджень особою. Спочатку йшлося про запровадження другого рівня пенсійної системи у 2005 р., однак будь-яких дій для реалізації таких задумів не відбулось, оскільки перевищення витраток бюджету Пенсійного фонду України над доходами у 2005 р. становило більше 16 млн гривень [5]. У наступні роки фінансовий стан бюджету Пенсійного фонду України, хоч і зазнавав позитивної динаміки, однак так і залишався «дефіцитним».

У результаті розпочалась третя хвиля реформування пенсійного законодавства в Україні, уже 1 жовтня 2011 р. набрав чинності Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» [6]. Зазначеним Законом визначалась важлива умова формування накопичувальної пенсійної системи – це бездефіцитність бюджету Пенсійного фонду України, але, на жаль, цю проблему ми не можемо подолати досі, тому дотепер другий рівень пенсійної системи України не працює.

Мінімально необхідний страховий стаж для одержання пенсії за віком було збільшено з 5 до 15 років. Також для новопризначених пенсій збільшилася тривалість страхового стажу для призначення пенсії за віком у мінімальному розмірі для жінок із 20 до 30 років та для чоловіків із 25 до 35 років. Очевидно, що збільшення загальної тривалості страхового стажу призвело до зменшення понаднормового страхового стажу, що, у свою чергу, призвело до зменшення розмірів пенсій. Законом також було передбачено поступове підвищення пенсійного віку для жінок до 60 років протягом 10 років на 6 місяців кожного року.

2 березня 2015 р. був ухвалений Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» [2], який окреслив четверту хвилю реформування пенсійного законодавства та визначив, що з 1 квітня 2015 р. пенсії за віком на пільгових умовах тільки жінкам призначаються після досягнення підвищеного пенсійного віку. Було й збільшено кількість необхідного для призначення такого виду пенсії загального стажу на п'ять років як для жінок, так і для чоловіків. Збільшено й пенсійний вік педагогів, медиків, працівників соціального забезпечення, працівників льотного, льотно-випробного складу й артистів, тобто тих працівників, яким пенсія призначається за умови наявності належної кількості спеціального стажу – вислуги років. Також Парламент уперше наважився на реформування системи спеціального пенсійного забезпечення (державні службовці, прокурори, судді, народні депутати тощо), яким було припинено призначення спеціальної пенсії [13].

Чергова п'ята реформа пенсійного законодавства в Україні відбулась 3 жовтня 2017 р., коли ухвалений Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» [3]. До основних новацій цієї реформи варто віднести поступове збільшення тривалості необхідного страхового стажу, який даватиме право на отримання пенсії за віком із 15 років до 35 та диференціацію пенсійного віку залежно від тривалості наявного страхового стажу.

Також важливим нововведенням є положення, яке передбачає, що з 1 січня 2028 р., у разі наявності в особи 40 і більше років страхового стажу, пенсія за віком призначається незалежно від віку, тобто вік як правовстановлюючий юридичний факт під час призначення пенсії нівелюється, єдиною умовою стає наявність необхідного страхового стажу [1, с. 192]. Зменшено величину оцінки страхового стажу з 1,35 до 1%, скасовано умови спеціального пенсійного забезпечення для багатьох категорій працівників, зокрема науково-педагогічних працівників, державних службовців, суддів, народних депутатів, дипломатів, журналістів державних засобів масової інформації, посадових осіб органів місцевого самоврядування тощо. Окрім того, шляхом внесення змін до ст. 10 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [7] встановлено, що договором про добровільну участь може бути передбачена одноразова сплата особою єдиного внеску за попередні періоди, у яких особа не підлягала загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню (зокрема, за період із 1 січня 2004 р. по 31 грудня 2010 р.). Сума сплаченого єдиного внеску за кожен місяць такого періоду не може бути меншою за мінімальний страховий внесок на дату укладення договору, помножений на коефіцієнт 2, тобто страховий стаж можна докупити, але за подвійною ставкою.

Однак одним із найбільш важливих положень було те, що з 1 січня 2019 р. планувалось запровадження накопичувальної системи пенсійного страхування та перерахування страхових внесків до неї, адже саме запровадження другого рівня дозволило б на перспективу вирішити багато проблемних питань у сфері пенсійного забезпечення, проте цього не відбулось і досі.

Висновки. Отже, ураховуючи вищевикладене, можна виділити п'ять етапів розвитку та реформування пенсійного законодавства в незалежній Україні.

1-й етап (1990–2002 рр.) – формування, розвиток і удосконалення пенсійного забезпечення в перші роки незалежності України. З ухваленням Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. відбулась спроба створити нову модель пенсійного забезпечення на принципах страхування, пенсійне забезпечення осіб з інвалідністю стало більш диференційованим залежно від ступеня втрати працездатності та групи інвалідності, суттєво розширився список категорій осіб, які мали право на пільгову пенсію за соціальною та професійною ознаками. Також ухвалено низку законів та запроваджено спеціальні умови виходу на пенсію окремих категорій осіб.

2-й етап (2003–2010 рр.) – запровадження нової тривірневої системи пенсійного страхування. З ухваленням законів «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та «Про недержавне пенсійне забезпечення», які набрали чинності з 1 січня 2004 р., докорінно змінилася система пенсійного забезпечення. Нова пенсійна система складається із трьох рівнів: перший рівень – солідарна система, другий рівень – накопичувальна система, третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення. Замінено трудовий стаж на страховий (мінімальний та загальний), запроваджено добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, встановлено тіснішу залежність між розміром страхових внесків і пенсією.

3-й етап (2011–2014 рр.) – удосконалення пенсійної системи та подальше проведення пенсійної реформи. З 1 жовтня 2011 р. набрав чинності Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи», яким внесено суттєві зміни до пенсійного законодавства, зокрема до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», серед іншого, з питань, що стосуються підвищення пенсійного віку жінок, збільшення тривалості страхового стажу тощо.

4-й етап (2015–2016 рр.) – реформування пенсійного законодавства в умовах економічної кризи. 2 березня 2015 р. ухвалений Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення», яким визначено, що з 1 квітня 2015 р. пенсії за віком на пільгових умовах тільки жінкам призначаються після досягнення підвищеного пенсійного віку. Збільшено

кількість необхідного для призначення такого виду пенсії загального стажу на п'ять років як для жінок, так і для чоловіків. Також було припинено призначення спецпенсій державним службовцям, прокурорам, суддям, народним депутатам тощо.

5-й етап (2017 р. – дотепер) – реформа спрямована на справедливе та достойне матеріальне забезпечення пенсіонерів. З ухваленням 3 жовтня 2017 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» запроваджено поступове підвищення тривалості страхового стажу, диференціацію пенсійного віку, зменшення оцінки страхового стажу до 1%, купівлю страхового стажу за подвійною ставкою, скасування спецпенсій для науково-педагогічних працівників, державних службовців, суддів, народних депутатів, дипломатів, журналістів державних засобів масової інформації, посадових осіб органів місцевого самоврядування й ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Михайлова І.Ю. Добровільна участь в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. *Університетські наукові записки*. 2018. № № 3–4. С. 191–200.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення : Закон України від 2 березня 2015 р. № 213–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 22. Ст. 145.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій : Закон України від 3 жовтня 2017 р. № № 2148–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № № 40–41. Ст. 383.
4. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 49–51. Ст. 356.
5. Про затвердження бюджету Пенсійного фонду України на 2005 р. : постанова КМУ від 8 червня 2005 р. № 426. *Офіційний Вісник України*. 2005. № 23. Ст. 43.
6. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи : Закон України від 8 липня 2011 р. № 3668–VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № № 12–13. Ст. 82.
7. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 8 липня 2010 р. № 2464–VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № № 2–3. Ст. 11.
8. Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1057–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 47–48. Ст. 372.
9. Про пенсійне забезпечення громадян у СРСР : Закон СРСР від 15 травня 1990 р. № 1480–I. *Відомості Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік*. 1990. № 23. Ст. 416.
10. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 5 листопада 1991 р. № 1788–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 3. Ст. 10.
11. Про правонаступництво : Закон України від 12 вересня 1991 р. № 1543–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. Ст. 617.
12. Про проголошення незалежності України : постанова ВР УРСР від 24 серпня 1991 р. № 1427–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.
13. Шумило М.М. П'ятий етап пенсійної реформи в Україні : quo vadis? *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. № 12 (194). С. 7.